

דרכם של שני צרפים כבולים בעברית

1. מהותו של הצרף הכבול

המונח "צרף כבול" בספרות המקצועית אינו מוסכם על הכול. סוקולוף-שורצולד מביאים במילונם¹ את הערך "ניב, ביטוי" המקביל אל idiom, ואת "ניב" המקביל אל idiomatic expression, ומפנים שוב אל הערך הקודם. רוזן² משתמש ב"הרכב", וכולל בו את הניבים ואת צרפי הסמיכות; ניר משתמש במונחים "צירופים אידיומטיים" וב"צירוף הכבול"³, אך אינו מפרטם; ליונס מבחין בין שני סוגים של צרפים בלשון: (1) צרפים רגילים (phrasal lexemes), ואותם הוא איננו מגדיר; (2) צרפים אידיומטיים (idiomatic phrases), ואותם הוא מגדיר כך:⁴

...their distribution throughout the sentences of the language or their meaning is unpredictable from the syntactic and semantic properties of their constituents.

לענייננו חשוב להדגיש מדבריו את העובדה, שצרפים כבולים מצד משמעותם הם בלתי ניתנים לחיזוי מראש מן התכונות הסינטקטיות והסמנטיות של רכיביהם: לנדאו⁵ דנה בו באריכות: מגדירה אותו באמצעות שתי תכונות יסוד שבהן הוא נבדל מן הצרף החופשי, שמהן האחת היא סמנטית והשנייה היא פורמאלית, מפרטת את סוגיו ומדגימה אותם. נפרט ונדגים להלן רק שני סוגים הקשורים לנושא הנדון: (1) צרפים שאבריהם קשורים בקשר של איחוי, כגון "שוק אפור", "כסף שחור", "אדם מן השוק" וכיוצא בהם; (2) צרפים שאבריהם קשורים בקשר של שעבוד, כגון "שוט לשון", "שוק החיים", "איש השורה" ועוד כיוצא בהם. כבילותם ניכרת במספר תכונות, מהן נביא שתיים:

(א) חוסר האפשרות "לתרגם" תרגום של תיבה כנגד איבר, דבר שאפשר לתאר במשוואה $X + Y \neq Sx + Sy$, כשה"נעלמים" מציינים את אברי הצרף הכבול, והאות S מציינת את התרגום הפירוש.

(ב) חוסר האפשרות להמיר איברים שבצרף מסוג זה באיברים אחרים, והיא התכונה הפורמאלית, שכן המרה כזאת תשנה את משמעות הקבע שלהם, דרך משל: המרת האיבר השני של "שוק אפור" באיבר "גדול" או "הומה" תיצור צרף בעל משמעות שונה, אף על פי שהאיברים הממירים הם באותו מעמד מורפולוגי שווה לאיבר המומר.⁶

1. סוקולוף-שורצולד, עמ' 100-101.
2. רוזן, עמ' 178-180; קדרי, כרך א, עמ' 385-411, דן ב"הרכבים מסוג dvandva במקראית וב"יחידות סמנטיות מורכבות בעברית הבתר-מקראית".
3. ניר, עמ' 22; הני"ל, עמ' 25, רואה נכונה את הצרף הכבול כמנוגד לקולוקאציה המנהגית: "כאשר קבוצת הבחירה של הקולוקאציה מצטמצמת לכדי פריט אחד בלבד, הרי מדובר בצירוף כבול מסוג הצרף או הניב".
4. ליונס, עמ' 145, סעיף 5.2, אף מדגים באמצעות הצרפים put up with וred herring.
5. לנדאו, עמ' 82-114.
6. שניהם שמות תואר המשמשים לוואים בצרף הנדון.

בדיון הנוכחי, אנו מתכוונים אפוא במונח "צרף כבול" לסוג האידיומאטי, למעט זה המורכב משני איברים, שהראשון בהם הוא תחילית.⁷

1.1 יציבות והתפתחות בצרף הכבול ובשימושו

חוסר האפשרות להמיר איברים בצרף כבול משקף יציבות, ושולל לכאורה כל התפתחות בתחום זה. אף על פי כן מראה המציאות שישנה התפתחות גם בתחום זה, כי הלשון משתנה באורח מתמיד;⁸ השינויים בלשון מתרחשים בכל תחומיה בכל עת ובכל מקום בעולם. לדעת ליונס,⁹ לא הייתה ברורה השקפה דינמית זו עד המאה הנוכחית לרוב הדוברים, ובכלל זה אף למשכילים שבהם – בגלל השמרנות של הלשון הכתובה בשפות אירופה ובגלל הגישות הקפואות של הדקדוק המסורתית. באורח שונה במקצת, מפרט מרטינט את הסיבות לכך שהדוברים משוכנעים בקביעות ובאחידות של לשונם:¹⁰

...the stability of the written form, the conservatism of the official and literary language, and their own inability to remember how they talked 10 or 20 years back.

מרטינט מעמיד את הדוברים במרכז; נראה לנו, כי החשובות בסיבות שהוא מונה הן: היציבות של המילה הכתובה ואי-היכולת של הדוברים לזכור את דרכי דיבורם לפני כעשרים שנה. גם ביחס לעברית, שמתחילת הגלות שימשה כלשון כתובה בלבד, הייתה קיימת במאות שחלפו השקפה סטטית, וחלק מחכמי ישראל ראו את השינויים בלשון חז"ל בהשוואה למקרא – כ"קלקול"¹¹ ולא כהתפתחות טבעית אפילו בתחום הצורה הבודדת, על אחת כמה וכמה בתחום הצרפים בלשון. מכאן – המטרות.

1.2 מטרות הדיון

כיוון שהלשון משתנה באורח מתמיד, משתנה בה אף מעמדם של צרפים כבולים, וחלה התארגנות מחודשת בלשון. להלן נעקוב אחר מקורותיהם של שני הצרפים הכבולים "בין הערביים" ו"בין השמשות", ונבדוק את הרכבם ואת שימושיהם מן המקראית עד לעברית ימינו. לצורך זה נשתמש בקונקורדנציות ובמילונים המקובלים, בספרות המחקר וכן בכתבי-יד קאופמן למשנה, הנודע כמהימן, וציון המקורות הוא לפיו. ההדגשות, הפיסוק במשניות וניקוד צורות הן שלנו; תוספת הסבר שלנו בתוך מובאות תובא בסוגריים מרובעים.

2. הצרף "בין הערביים" במקרא

הצרף נחשב לפי מבנהו כצרף יחס, אך האיבר "בין" הוא ביסודו שם עצם מלעילי, שמשמעו "מרווח", ומשמש בו בצורת הנסמך,¹² והערבית **بَيْنَ** תוכיח.¹³ מכאן

7. במינוח של רוזן, עמ' 177, הוא נקרא "הרכב", כגון "קדם-תדפיס", "תת-אלוף" וכיוצא בהם.
8. ראה על כך את צרפתי, עמ' 118, סעיף 6.1.
9. ליונס, עמ' 179, סעיף 16.1.
10. מרטינט, עמ' 163, סעיף 6.1.
11. על נושא זה, ראה בנדויד, כרך א, עמ' 246-247.
12. גוניס-קאוטש, עמ' 304, סעיף 103n, וראה שם גם סעיף o; על "בין" כשם-עצם מקורי מלמדת גם צורת הריבוי "בינות" ונטייתה, ראה גיזאון-מוראוקה כרך א, עמ' 346, סעיף 103n.
13. לפי לין, ספר א חלק א, עמ' 287, טורים a ו-b.

שבמקורו היה צרף סמיכות, הנחשב לאחד מסוגי הצרפים הכבולים. נמצא במקרא (11) רק בתורה, בספרים "שמות", "ויקרא" ו"במדבר" – בהקשרים של הנושאים הריטואליים דלקמן: (א) קרבן פסח (שמי' יב ו; וי' כג ה); (ב) פסח שני (במי' ט, ג, ה, יא); (ג) קרבן התמיד (שמי' כט לט, מא; במי' כח ד, ה); (ד) הדלקת הנרות והקטרת הקטורת (שמי' לח, ח). חריג הוא השימוש בצרף בפרשת המן והשלף, לפי שאינו קשור לריטואל: "בין הערבים תאכלו בשר ובבקר תשבועו לחם" (שמי' טז יב).

אפשר להסביר חריג זה באמצעות תשובת משה ואהרן לבני ישראל המאשימים אותם: "כי הוצאתם אותנו אל המדבר הזה להמית את-כל-הקהל הזה ברעב" (שם טז ג); כמענה להאשמה זו משיבים משה ואהרן: "ערב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים", רוצה לומר: לא אנחנו אלא ה' הוציא אתכם מארץ מצרים (מלבי"ם, שמי' טז ו), ועל כן נאמר בהמשך בדברי ה': "שמעתי את-תלנת בני ישראל... בין הערבים תאכלו בשר". מכאן שאכילת בשר השלויים הוא סימן ליציאת בני ישראל ממצרים, כשם שאכילת בשר הפסח הוא סימן ליציאת מצרים; על כן נאמר בדברי ה' "בין הערבים" כמו שנאמר במצוות קרבן הפסח "ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערבים" (שם יב ו). השינוי של "ערב" בדבריהם של משה ואהרן לישראל – ל"בין הערבים" בדברי ה' איננו מקרי אלא שינוי מכוון המצוין, כי עליית השלויים מעל מחנה ישראל במדבר יש בה משום סמל וסימן, כי ה' – ולא משה ואהרן – הוציאם ממצרים.

צרף זה קשה מכמה צדדים: מן הצד הסמנטי משמעו אינו ברור; מן הצד המורפולוגי, מבנהו בסופית הזוגית תמוה, והצד האטימולוגי מעורפל, ועל כן הוא שנוי במחלוקת בין הפרשנים והחוקרים. כבר בימי חז"ל נתחבטו במשמעו וקבעו, שקרבן פסח נשחט משש שעות ולמעלה (לפי שעות "זמניות"), כי משש שעות השמש "נוטה" למערב במגמה של עריבת היום עד לשקיעתה (= "דמדומי חמה").¹⁴ אחריהם דנו בו פרשני ימי-הביניים, ואחריהם פרשנים וחוקרים במאה הנוכחית.

2.1 משמעות הצרף במקרא

רמב"ן טוען, "כי בין במקום הזה איננו מבדיל אבל הוא כענין בתוכם";¹⁵ לדעתו, אין תיבת "בין" מציינת ריווח המבדיל בין שני דברים, אלא "בתוך" שני הערבים – בתוך שש שעות (זמניות) ועד תחילת שקיעה החמה. אך נקודת הזמן של שש שעות כאלה איננה כמשמעות הרגילה של "ערב"; אפשר שהוא עצמו פקפק בסברתו, ועל כן הוא מעלה את סברת רש"י: "ויתכן שיהיה הלשון כדברי רש"י. שני ערבים. ערב בקר וערב יום", וכוונתו לזמן מנחה גדולה וזמן מנחה קטנה. אך אנו סבורים, שאף זמן "מנחה גדולה" אינו "ערב" במשמעות המקובלת.

ראב"ע טוען, כי זו "מלה קשה"; לאחר שהוא מבקר את דעת רש"י ודעת המינים, הוא מביע את דעתו: "והנה יש לנו שני ערבים. האחד עריבת השמש. והוא עת ביאתו תחת הארץ [בהתאם להשקפה המדעית של זמנו] והשני ביאת אורו הנראה בעבים", וקובע אף את אורך הזמן בין שני ה"ערבים": "יש ביניהם קרוב משעה ושליש שעה". מכאן אפשר להבין, שלדעתו – הערב הראשון הוא זמן שקיעת החמה, כאשר יש עדיין אור; הערב השני מתחיל עם היעלמות האור ותחילת חשכת הלילה, כלומר: לאחר עריבת החמה

14. ראה מכילתא לשמות, פרשה ה, לב.

15. לפי מהדורות הדפוסים של "מקראות גדולות".

באה עריבת האור. צורת הזוגי של האיבר השני בצרף הניעה את הפרשנים לגלות שני מושגים. נראה שזו הסיבה לכך, שאף קוהלר ובאומגרטרנר¹⁶ מפרשים בדרך דומה: Zeit zwischen den beiden Sonnenuntergang u. den Herabsinken der Nacht, die Abenddämmerung.

מדבריהם ניתן להבין, ש"ערביים" כולל שני זמנים: (א) זמן דמדומי החמה; (ב) זמן דמדומי האור, שאחריו מתחילה חשכת הלילה. שמא זהו יסודו של הצרף, שהאיבר השני בו מסתיים בסופית הזוגי,¹⁷ ומשמעו "בין שני הערבים": היערב שמש והיערב האור. אך עדיין קשה צורה זו בגלל מוצאה האטימולוגי, שכן לשורשה "ערב" הנראה ברובד הגלוי יש משמעים שונים.

2.2 מוצאה של "ערביים"

מן הצד המורפולוגי, מורכבת צורה זו מן היסוד השמני "ערב" ואליו חבורה סופית הריבוי הזוגי [-ayim], אך החוקרים מתקשים לראות בה צורה זוגית של ממש.¹⁸ בר חיים¹⁹ מזכיר את הקשר בין השורש "ערב" העברי ובין **عرب** הערבי שכבר מדקדקי ימיהביניים עמדו עליו, קובע אף את הקשר הסמנטי ביניהם ומקביל את "מערב" ואת "בין הערביים" אל "מעירב" ואל "בין אלעירובין".²⁰ כדי להסביר את הצד הסמנטי, נזקק גזניוס למיון כל אותן צורות שמניות המסתיימות בסופית זו, שאינן מסמנות עצמים הבאים בדרך הטבע בזוגות²¹ – לשלוש קבוצות, שאחת מהן כוללת את הצורה הנדונה, ועל יסוד השוואות פנים-מקראיות והשוואות ללשונות שמיות אחרות הוא קובע, כי בכל שלוש קבוצות אלו אין הסופית בעלת משמעות זוגית, ונוצרה כהרחבה שלאחר מכן של הסופית [-am/n], ומביא כראיה את הקרי התמידי (Qere perpetuum) של "ירושלים" לצורת הכתיב "ירושלם". אנו מסכימים לרישא של דבריו; הסיפא המדברת על הרחבה, מוקשה מכמה טעמים:

(א) לפי דעתו, אפשר היה לצפות לתפרוסת שונה של הצורות, כשהצורות בסופית המורחבת רבות יותר בספרים שלשונם מאוחרת, אך הממצאים מראים, שלא קיימת חלוקה כזאת.²²

(ב) המצב בארמית, למשל, מלמד, שדווקא [-āyīn] < [-ān] ו-⁶ והכיוון הוא התכווצות. (ג) לפי הפיניקית ומצבת מישע, הסופית [-n/m] אפשר שהיא מכוונת לסופית הריבוי הרגילה [-in/m] כמציינת קבוצה אתנית או שם מקום.²⁴

16. ראה קב"ל, כרך ג, עמ' 831a; השווה בד"ב 788a: between the two evenings, i.e. between sunset and the dark.
17. ייתכן שזו הייתה כוונת חז"ל מחברי התפילה בניסוחם "אשר בדברו מעריב ערביים".
18. ראה אצל גזניוס-קאוטש, עמ' 245, סעיף 88c, את דעות החוקרים בנושא זה.
19. ברחיים, עמ' 91.
20. בתפסיר רס"ג שלפי התאג' התימני, הכתיב הוא "אלג'רובין", ראה שם יב ו.
21. גזניוס-קאוטש, הערה 18 לעיל, שם.
22. כגון "עיניים" כשם מקום – בספר קדום כבראשית (לח, כא).
23. צורות הבינוני ברבים בארמית מקראית כגון ḥāzayin (דני ג כז) < ḥāzan באונקלוס (ראה התאג', שם כ טו).
24. כגון "כל-צידנים" (יהו יג ו) כשם מקום, או "צדנים" (שופ יח ז) כשם לאום – בהשוואה לפיניקית "צדנם". ראה גזניוס-קאוטש, עמ' 242, סעיף 87b.

(ד) גם בעברית, מהלך ההתפתחות בימי בית שני עשוי להעיד, שייתכן שיתרחש בלשון אף המערכת $[-\text{im}/n] < [-\text{āyim}/n]$ ²⁵. על כן נראה לנו הסבר אחר: לראות את צורת הזוגי בקבוצות אלה כסוג של העצמה מן הצד הגיאוגרפי, מצד החשיבות או מצד הכמות. ²⁶ "עֲרַבִּים" שייכת אפוא לקבוצת השמות בריבוי זוגי רגילים, שמות המציינים זוג של מושגי זמן, כפי דעת ראב"ע, כאמור לעיל (סעיף 2.1). השימוש בצרף "בין הערבים", שהיא אחד מאיבריו, נמשך גם בלשון חז"ל בכלל ובלשון המשנה בפרט. מקוצר המצע נבדוק את שימושה רק בלשון המשנה.

2.2.1 "בין הערבים" בלשון המשנה

השימוש בצרף התרחב במידה מסוימת ברובד זה בהשוואה למצוי במקרא, הן סטטיסטית (x 26) והן עניינית, ואלה הם הנושאים שיש בהם שימוש בו, ונפתח באלה שיש בהם שימוש מועט (2-1):

(א) קרבן פסח (x 2): "עקרתה מה שכתוב בין הערבים במועדו" (פסחים ו ה). ההקשר מעיד, שהוא ציטוט מן המקרא כשימוש שאול ולא כשימוש חי, ואפשר שהגורם לכך הוא המפנה שחל כבר בימי חז"ל בתחום הנושאים הקשורים לחג זה: מעשרה פרקים במסכת, רק חמישה עוסקים בדינים הטכניים של הקרבן, והותרים עוסקים בדיני חמץ ומצה, ערב פסח וליל הסדר, ומונחי הזמן נקבעים ב"שעות זמניות"; ראייה לדעתנו היא התמנית השנייה, העוסקת בשחיטת הקרבן, שאף היא נראית כשאיילה מקראית: "בן בתירה פוסל כאילו נישחט בין הערביים" (זבחים א ד). ²⁷ במקרים הללו הגורם לשימוש הוא השפעת המקרא.

(ב) העלאת הנרות במנורה (x 2): "שאיין מחנכים את מזבח הזהב אלא בקטרת הסמים... ולא את המנורה אלא בשבעה נרותיה בין הערבים" (מנחות ד ו). השימוש הוא שאילה מקראית, ולא את המנורה אלא בשבעה נרותיה בין הערבים" (מנחות ד ו). השימוש הוא שאילה מקראית, משום שהפרק כולו עוסק בעבודת הריטואל במקדש, והשאיילה ניכרת באסוציאציה המקראית, ככתוב: "ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים" (שמי ל ח), אך גם בצד המילוני המקראי: הצרף "שבעה נרותיה" המצוי גם במקום נוסף באותה מסכת (ג ז) הוא מקראי (זכ' ד ב) בהקשר של מנורת הזהב; כך הוא אופי השימוש גם במובאה השנייה: "נכנס... ומניח את המערבי דולק, שממנו היה מדליק את המנורה בין הערבים" (תמיד ו א). מסכת "תמיד" בכללה היא מן המסכתות הקדומות, שבה צפויות שאילות מן המקרא. ²⁸

(ג) מנחת כהן גדול (x 2): "חצי עישרון מה היה משמש, שבו היה מודד מנחת כהן גדול, מחצה בבוקר מחצה בין הערביים" (מנחות ט, א), וכך במובאה השנייה המצויה

25. כגון "איבליים" < איבלין < עיבלין כיום; גיניי < גינין כיום, וראה קוטשר, עמ' 190: "יתכן בקלות המעבר מן הזוגי לריבוי".

26. דוגמה קלסית היא "ירושלים"; גם "אפריים" (ברי מא נב), שמשמעו כנראה 'אפרה פריון כפול' (שני בנים), השווה דברי יעקב: "וזרעו יהיה מלא הגוים" (שם מח יט); דברי בית שמאי בפירוש "כלי יקר", "מקראות גדולות"; אלדד, עמ' סד.

27. בהשפעת המבע המקראי "ושחטו אותו... בין הערבים" (שמי יב ו), ראה הנמן, עמ' 95, סעיף א(2); יו"ד של "בין" – בין השיטין.

28. אפשטיין, עמ' 27, מבליט צורות וצרפים מקראיים, כגון "החלוי", "חדשים גם ישנים", וכיוצא בהם.

באותו פרק: "שללוג ומחצה שבו היה מודד למִנְחֹת [וי"ו מבוטלת בקו] כהן גדול לוג ומחצה בבוקר ולוג ומחצה בין הערבים" (שם ח ב). בנושא זה הממצא מפתיע, שכן השימוש במקרא הוא בצורה "בערב": "מחציתה בבקר ומחציתה בערב" (וי' ו יב). אין לטעון במקרה זה להשפעת המקרא, אלא כאמור, לרצונם של חז"ל לדייק בזמן, שכן "ערב" קיבלה בלשון חז"ל משמעות מיוחדת.²⁹

(ד) לבוש כהן גדול ביום כיפור (א x 2): "בשחר היה לבוש פילוסים שלשנים עשר מנה, בין הערביים הנדויי שלשמונה מאות זוז" (יומא ג, ז); "וחכמי או" בשחר היה לבוש שלשמונה עשר מנה, בין הערביים שלשנים עשר מנה" (שם). הלכות אלה והפרק כולו מבוססים על הנאמר בספר ויקרא טז, שהוא פֶּרֶק העוסק בריטואל של יום כיפור. אף כי שם אין שימוש בצרף "בין הערביים", השתמשו בו חכמים כאן כדי לדייק בציון נקודות הזמן, שכן "ערב", כאמור, קיבל בלשונם משמעות מיוחדת (ראה לעיל נושא ג' כאן).

(ה) שבת, בשימוש יחידאי: "הכותב שתי אותות... אחת בשחרית ואחת בין הערבים, רבן גמליאל מחייב" (שבת יב ו). בלשון חז"ל, "שחרית": "ערבית", אך כאן יש סטייה מניגוד זה, משום שבי"ערבית" או בי"ערב", השבת כבר יוצאת ואי־אפשר לחייב את הכותב; על כן בא השימוש בצרף המקראי, כדי לציין את הזמן שבין שקיעת החמה ובין שקיעת האור, שהוא עדיין נחשב לחלק מן השבת ואסור הוא בכתיבה. הגורם לשימוש הוא אפוא הלכתי.

(ו) תענית, בשימוש יחידאי: "אמי להם ר' טרפון צאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול" (תענית ג יד), וזאת לפי ההלכה, שאם גזרו תענית ציבור על עצירת גשמים וירדו קודם חצות, הרי לא ישלימו את התענית. במקרה זה בא השימוש בצרף המקראי במונח טכני הלכתי השאול מן המקרא במסגרת סיום הפרק, והגורם לשימוש הוא הרצון לסיים בסגנון ספרותי גבוה.³⁰

(ז) נגעים, בשימוש יחידאי: "אין רואין את הנגעין בשחרית ובין הערביים (!) ולא בתוך הבית ולא ביום מעונן לפי שכהה נראית עזה, ולא בצהריים לפי שעזה נראית כהה" (נגעים ב ב). השימוש בצרף המקראי ולא בי"ערבית" היה כפוי, משום שהמשנה מפרטת מקום וזמנים שבהם יש חשש לטעות בראיית הנגע, ואחד מהם הוא "בין הערביים", שהאור בו מעומעם. הגורם לשימוש כאן הוא הלכתי; אותו גורם פעל גם בנושא הבא.

(ח) נטילת לולב, בשימוש יחידאי: "לאו [וי"ו מבוטלת בקו] נטל שחרית [לולב] יטול בין הערבים" (סוכה ג ט). השימוש בצרף היה כפוי בגלל הרצון לציין שתי נקודות זמן קיצוניות מתאימות מבחינה הלכתית, שכן "ערבית" מציינת את התחלת היום הבא, ואין בזמן כזה אפשרות של תשלומין למצווה. גורם לשימוש – הלכתי. בנושאים דלקמן מצאנו בבדיקה שימוש רב יותר יחסית מבקודמים:

(ט) קטורת (א x 5), כגון "לא היקטירו קטורת בבוקר יקטירו בין הערבים" (מנחות ד ו). אין ספק, שהשפעה מקראית כאן (ראה שמי' ל ז-ח).

(י) קרבן התמיד (א x 5), כגון "לא היקריבו כבש [התמיד] בבקר יקריבו בין הערבים", (שם). כך גם כאן – שתי נקודות הזמן הן שאילה מן המקרא (ראה שמי' כט לט).

29. המשמעות היא "כניסת שבת או חג", ראה קוטשר, מלים, עמ' 83.
30. הנמך, עמ' 96, סעיפים ג(1) ו-3.

היוצא מן הדברים דלעיל: 1. השימוש בצרף הנדון התרחב יחסית בהשוואה למקרא: מספר הנושאים שבהם יש שימוש בו גדל; ³¹ הנושאים הנוספים הם בתחום ההלכתי של שמירת שבת, וכן בתחום הריטואל: תענית ציבור; נגעים; נטילת לולב; חביתיה כהן גדול ולבושו ביום הכיפורים; 2. השימוש שאול הוא מן המקרא, לא כל כך מטעמים של "הגבהת הסגנון". אלא בגלל הכורח ההלכתי לדייק בציון הזמן בענייני איסור והיתר ובנושאים ריטואליים, כי משמעות הצורה "ערב" השתנתה בלשון חז"ל. ראה לדבר היא השימוש בנושא של "מנחת חביתין של כהן גדול" במקרא דווקא בצורה "ערב", ³² ובנושא של לבושו אין המקרא מזכיר כלל זמן. המשנה נוקטת לשון "בין הערביים" דווקא, כי "ערב" עלולה להתפרש כתחילת הלילה, שהוא שייך ליום המחרת, לפי הכלל של חז"ל. ייתכן, כי הרצון להבדלה חותכת יותר בין "ערב" ובין "בין הערביים" גרם לצמיחתו של הצרף החדש "בין השמשות" בלשון המשנה.

3. הצרף "בין השמשות" בלשון המשנה

אף "בין השמשות" הוא צרף כבול, כקודמו, ומידת השימוש בו קטנה (א 16) מזו של "בין הערבים", כי השימוש באחרון הושפע מן המקרא. הוא משמש במשנה כתיאור זמן בלבדי במשפט, כגון "עשרה דברים [צורה מודגשת זו – בשוליים] נבראו בערב שבת בין השמשות" (אבות ה, ה), או כמנוגד לתחילת היום, כגון "בשחרית ובין השמשות" (נידה א, ז). הוא נבדל מקודמו (סעיף 2) בכך, שחומר הלשון שבו הוא עברי, אך מצד מקורו הוא תרגום שאילה (loan translation) מארמית. ³³ בארמית – הוא נמצא בתרגומי המקרא ³⁴ בצרפים "בין שמיא" (אונקלוס); "ביני שני(משנ)תא" (התרגום המקוטע, ניאופיטי ושרידי תרגום א"ל); "בין רמשיה" – בארמית השומרנית; ³⁵ בסורית – **ܦܝܢ ܫܡܫܝܐ / ܦܝܢ ܫܡܫܝܐ**; ³⁶ התבנית המורפולוגית והמשמעות שבשומרנית ושבסורית אינה מקבילה לזו שבלשון המשנה, ועל כן יש להניח, שמוצאו של "בין השמשות" הוא החומר שבתרגומים, שכן רכיביו מקבילים במניין ובמשמע לזה של הצרפים המשמשים בהם. העובדה שהצרף הארמי המקביל מצוי גם בארמית המזרחית מחזקת את הקביעה, שהצרף העברי הוא אכן תרגום שאילה.

3.1 הרקע החברתי לצמיחת הצרף החדש

דוברי הלשון, וכל לשון במשמע, מחולקים בדרך הטבע לרבדים חברתיים שונים, ואחת הבעיות המעניינות במקרים של חידושי לשון הוא הרקע החברתי של החידוש. החוקר ברם מעלה השערות על רקע זה, ומזכיר בין השאר את "מוחם של המדקדקים", "עטו של הסופר" או את "בית-הספר" (קרי: הילדים) ומסיק לבסוף, כי "לאמיתו של

31. עשרה במקום ארבעה שבמקרא.

32. ראה מלבי"ם על הספרא, פרשה לט.

33. ראה גלוסקא, עמ' 204.

34. באונקלוס (שפרבר, עמ' 107), בתרגום המקוטע, בניאופיטי ובשרידי תרגום ארץ-ישראל, את המקורות ראה אצל הני"ל, שם.

35. ראה מהדורת טל, עמ' 266-267.

36. ראה ברוקלמן, מילון, עמ' 368.

דבר כל מדבר בלשון עמו עשוי אי פעם בלי משים לשנות צורה כלשהי מדיבורו באופן כלשהו. את האלתור שלו עשויים רבים לחקות וכך ייהפך לשינויי.³⁷ לפחות לפי העדויות המשתקפות מספרות חז"ל יש להניח, ש"בין השמשות" לא צמח בדיבור העממי אלא בלשונם של המשכילים, חכמי הדור שבבתי-המדרשות, משום ששימושיו המשתקפים בלשון משנת רבי הם בתחום הריטואלי בלבד: דיני הפרשת דמיי (דמיי א ד); דיני מילה (כגון שבת יט ה); כרת (כגון כריתות ד ב), אך רוב השימושים מרוכז בדיני טומאה וטהרה (כגון נידה ו יד). פוסקי ההלכות בתקופת חז"ל חששו מבלבול בין המושגים "בין-הערביים" ו"ערב", וחשש זה קידם וזירז את צמיחת הצרף החדש כתרגום שאילה. כיצד זה מתרחש?

ויינרייך טוען, כי אחד הגורמים נעוץ בעובדה, שדוברים הנתונים במצב של דיגלוסיה נוטים להשוות בין הלשונות, והשוואה זו מעוררת בהם תחושה של חוסר הבדל חותך בין יחידות סמנטיות של לשון האם שלהם, כדבריו שם:³⁸

a comparison with the other language to which he [the bilingual] exposed may lead him to feel that some of his semantic fields are insufficiently differentiated.

השוואה זו של הדובר העממי הדר-לשוני והתחושה של חוסר הבדל חותך בין יחידות סמנטיות של לשון-האם שלו שניעורה בעקבות השוואה זו אפשר לייחס, לדעתנו, גם לדובר המשכיל והמלומד. חכמי התורה וההלכה אף הם פעלו בימי הבית השני בתקופה של דיגלוסיה לשונית, כאשר הארמית הייתה הדומיננטית, והבחינו בהשוואה אל הארמית, שיש במקרא לא מעט הקבלה בין הצרף "בין הערביים" ובין "ערב",³⁹ ואפשר שהשוואה זו גרמה להחרפת התחושה של חוסר הבדל ברור בין שניהם, דבר שזירז את צמיחת הצרף "בין השמשות". צמיחה זו גרמה להתארגנות חדשה בלשון.

3.2 השינויים בשדה הסמנטי

השינויים שהתרחשו בלשון חז"ל יצרו הבדל סמנטי ברור בין שני המונחים: "ערב" משמש לציין שתי משמעויות: (א) את 'תחילת הלילה/החושך', כמנוגד אל 'בוקר' (כגון ברכות א ח) או אל 'שחר' (שם א א), המציינים את זמן בקיעת האור. משום כך קבעו חכמים, כי 'תפילת הערב אין לה קבע (שם ד א), וזמנה כל הלילה, במשך כל עת החושך; (ב) את הזמן של 'תחילת/כניסת שבת ומועדי',⁴⁰ כגון "ערב שבת עם חשיכה" (שבת ב ז); הצרף "עם חשיכה" מציין את תחילת הלילה המצטרף ליום השבת או החג, לפי הכלל של "ויהי ערב ויהי בוקר".

"בין הערביים" מנוגד ל"שחרית" (=תחילת היום), ונתייחד בתחום הריטואלי להבעת 'הזמן שבין שקיעת החמה ובין היעלמות האור' (=סוף היום); "בין השמשות" נתייחד אף הוא בתחום הריטואלי לציין 'נקודת הזמן שבין שקיעת החמה ובין תחילת הופעת האור הקורן ממנה לעין האדם באופק לאחר השקיעה', כלומר: בין סוף היום ובין תחילת קרינת האור, ולכן אף בצרף זה מנוגד השימוש ל"שחרית", מונח המציין את תחילת אור היום.

37. ברום, עמ' 43-44; לדעת ניר, בדיונו ב"סלנג", עמ' 88, סעיף 2, "הצורך ליצור ביטויי סלנג ולהשתמש בהם בולט בעיקר בקרב הנוער".

38. ויינרייך, עמ' 59, סעיף 2.43.

39. שימוש חלופי מצוי באותו נושא במקומות שונים במקרא, כגון בנושא של שחיטת הפסח, מצוי שימוש בשני המונחים: "בין הערביים" (שמי' יב ו), וגם "בערב" (דבי' טז ז).

40. זו שאילת משמע מארמית. ראה קוטשר, מלים, עמ' 83; דעה שונה ראה אצל בן-חיים, עמ' 95, סעיף 1.

4. השימושים בצרפים ברבדים מאוחרים בעברית

דומה שלפי המילונים פסק השימוש בשני הצרפים. אבן-שושן⁴¹ וגור⁴² אינם מביאים מקורות לשניהם מרבדים שלאחר לשון חז"ל; כנעני⁴³ מביא תמנית אחת של שימוש ב"בין השמשות" בשירת ביאליק ותו לא. ייתכן שהסיבה לכך היא, שהעברית פסקה להיות לשון חיה, אך מצד שני המשיכה את חיותה כלשון כתב, ונכתבו בה יצירות מסוגים שונים. מכל מקום נתברר מבדיקה כוללת שעשינו, כי הצרף "בין הערביים" שקע כליל ברבדים שלאחר לשון חז"ל, בעוד ש"בין השמשות" המשיך לשמש ברבדים אלה, פרט לרובד של ימי הביניים.

4.1 השימוש בלשון הרבנית

ביחס ל"בין השמשות" סביר להניח, כי לפחות במקבץ של ספרות ההלכה שברובד זה עשוי הוא לשמש בתדירות. אך מפתיע הדבר, שגם במקבץ זה מועט הוא השימוש בצרף החז"לי. אם נראה כמדגם מייצג למקבץ זה את "היד החזקה" לרמב"ם ואת "שולחן ערוך" לרבי יוסף קארו, נגלה כמין "רתיעה" מן השימוש בצרף (ראה להלן), ותחתיו משמשים צרפים אחרים; הרמב"ם משתמש בצרפים "קודם שתחשך" (הלכות שבת ה ג); "קודם שחשיכה" (שם ו יט); רבי יוסף קארו משתמש בתחליפים אחרים: "סמוך לחשיכה" (הלכות שבת רנב ו); "קודם ששיכה" (שם רנד ד); "קודם שחשיכה" (שם רסד יז), אך הצרף "סמוך לחשיכה" הוא הנפוץ בחיבור זה.

הגורם לשימוש המועט של "בין השמשות" החז"לי בספרות ההלכה, בניגוד לצפוי, הוא, לדעתנו, החשש של חכמי ההלכה מרפיפותו הסמנטית,⁴⁴ ועל כן השתמשו כתחליף לו בצרפים שהאיבך הראשון שלהם הוא יותר מוגדר: "קודם" ו"סמוך". ראייה לדבר היא היזקקותם של חכמים אלו להגדרת הצרף החז"לי באותם מקומות מועטים שהשתמשו בו: רמב"ם משתמש בו ומגדירו: "משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינוניים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום. והוא ספק מן היום ספק מן הלילה ודנין בו להחמיר בכל מקום ולפיקך אין מדליקין בו. והעושה מלאכה בין השמשות בערב שבת ובמוצאי שבת בשוגג חייב חטאת מכל מקום" (הלכות שבת ה ד); חשש זה היה כה גדול, עד שרבי יוסף קארו הגדירו פעמיים: (1) "ספק חשיכה והוא בין השמשות אין מעשרים הודאיי" (הלכות שבת סימן רסא א); (2) "י"א [יש אומרין] שצריך להוסיף מחול על הקודש וזמן תוספת זה הוא מתחילת השקיעה שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות והזמן הזה שהוא ג' מילין ורביעי" (שם ב), וכדי לדייק יותר הוא מוסיף: "ושיעור זמן בין השמשות הוא ג' רביעי מיל שהם מהלך אלף ות"ק אמות קודם הלילה" (שם). ולא זו בלבד, אלא הוא מוסיף אזהרה: "ומי שאינו בקי בשיעור זה ידליק בעוד שהשמש בראש האילנות" (שם ג).

חשש זה של הפוסקים מקורו ברוח המשתקפת מדברי חז"ל שבתלמודים, המשדרת זהירות בניסוח ובהגדרות הנוגעות להלכה. מכאן: השימוש ב"בין השמשות" נתמעט במקבץ ספרות ההלכה שברובד העברית הרבנית, בגלל החשש של אי-הבנתו על ידי משתמשיה של ספרות זו. הירידה בשימוש ניכרת גם ברובד של עברית ההשכלה.

41. ראה אבן-שושן (מהדורת תשכ"ט), עמ' 111.

42. י גור, מילון עברי, תל-אביב 1950.

43. כנעני, כרך א, עמ' 274א.

44. חששם הוא מובן, לאור האחריות הרבה שהם חשו בפסיקת ההלכות.

4.2 השימוש בצרפים בלשון ההשכלה

לפי המילונים והממצאים בספרות המחקר, נעלם בלשון ההשכלה השימוש ב"בין הערביים" כליל,⁴⁵ אך קיים שימוש ב"בין השמשות" בלשון שירה; בשירת ביאליק נמצאו ארבעה שימושים,⁴⁶ כגון "ובעת רחמים, בין השמשות" ("הכניסיני תחת כנפך"); כך גם "צא מזה ושוב הנה בין השמשות" ("בעיר ההרגה").⁴⁷ אך בבדיקתנו מצאנו, שהשימוש בו מצוי גם בסיפורת הביאליקאית, כגון "ובין השמשות של אותו היום... רצתי ויצאתי לחוץ".⁴⁸ נוסף לכך משתמש המשורר בחלופות ל"בין הערביים", כגון "עם שקיעת החמה", כמעט כמו בעברית הכתובה בימינו;⁴⁹ בצורה "ערבית" או בצרף "היערב שמש",⁵⁰ הלקוחים ממילונה של לשון חז"ל.

5. דברי סיכום

העיון מעלה, כי השימוש בשני הצרפים שנדונו נעלם בעברית ימינו לחלוטין, אפשר מפני רפירתם הסמנטית, ואפשר מטעמי נוחות: הצרפים הם בני שני איברים, ונוח יותר לדובר להשתמש בצורה הכללית "ערב", ממש כשם שהעדיפו "שעון" על "מורה שעות", בתקופת ראשית חידושו של הדיבור העברי בארץ ישראל. הצרף "בין השמשות" הפך דו-משמעי בגלל התפתחות המדע, ועל כן, כנראה, פסקו להשתמש בו, ואין התופעה הזאת מפליאה: "מלים הן יצורים חיים וככל יצור חי הן נולדות, מתפתחות, לובשות צורה ופושטות צורה, מזדקנות ואף מתות".⁵¹

ביבליוגרפיה

מ' אלטבאואר, "גלגולי משמעות", לשוננו לעם ט (ב), טבת תשי"ח, עמ' 35-64	= אלטבאואר
א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ט-תש"ל (שלושה כרכים)	= אבן-שושן
א' אבן-שושן ו'י סגל, קונקורדנציה לשירת ח"י ביאליק, ירושלים תשי"ך	= אבן-שושן-סגל
י' אלדד, הגיונות מקרא ² , ירושלים תשכ"א	= אלדד
י"נ הלוי אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז	= אפשטיין
א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים ² , תל-אביב תשכ"ז-תשל"א (שני כרכים)	= בנדויד

45. אבל הצורה "ערביים" מצויה בשירת ביאליק בצרף "תפלת ערביים" ("המתמיד"), כל כתבי, עמ' עה, טור ב.
46. ראה אבן-שושן – סגל, עמ' 42.
47. שני שימושים אלו בשירתו משמעם כפשוטם בלשון חז"ל ולא במשמעות מושאלת. ראה כל כתבי, עמ' מא, טור ב; עמ' פד, טור ב; וראה שם גם עמ' קכז, טור ב.
48. כל כתבי, עמ' קנד, טור א.
49. שם, עמ' קלח, טור א.
50. שם, עמ' מה, טור ב; עמ' קנה, טור ב.
51. ראה אלטבאואר, עמ' 35.

- ז' בן-חיים, "השורש ערב – הכלול בו והנלוה עמו", לשוננו מד (תשי"ם), עמ' 85-99 = בן-חיים
- K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Hildesheim 1966 = ברוקלמן
- י' ברס, הלשון והחברה (בתרגום ר' סיוון), ירושלים 1973 = ברס
- P. Joüon — I. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew* (subsidia biblica), Rome 1991 (two Parts) = ג'ואון-מוראוקה
- Gesenius' *Hebrew Grammar*, rev. by A.E. Cowley Oxford 1910 = גזניוס-קאוטש
- י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה (עבודת דוקטור), רמת-גן תשמ"ח = גלוסקא
- ג' הנמן, "שאלות מקראיות במשנה", דברי הקונגרס היהודי העולמי למדעי היהדות ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 95-96 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל ב [בעריכת מ' בר-אשר], ירושלים תשל"ב, עמ' 6-7) = הנמן
- U. Weinreich, *Languages in Contact*, New York 1968 = ויינריך
- א' טל, התרגום השומרוני לתורה (מהדורה ביקורתית), תל-אביב תשי"ם-תשמ"ג (שלושה כרכים) = טל
- כל כתבי ח.נ. ביאליק¹², תל-אביב תשי" (בעריכת י' פייכמן) = כל כתבי
- י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים – תל-אביב תשכ"ב-תשמ"ח (18 כרכים) = כנעני
- J. Lyons, *Language and Linguistics, An Introduction*, Cambridge 1981 = ליונס
- E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*², New York 1955 = ליין
- ר' לנדאו, פרקים בסמנטיקה עברית, רמת-גן תשל"ד = לנדאו
- מ' ל' מלבי"ם, התורה והמצוה, פירוש על המקרא, ירושלים התשט"ז = מלבי"ם
- A. Martinet, *Elements of General Linguistics*, London 1960 = מרטינט
- ר' ניר, מושגים בבלשנות שימושית, ירושלים תשל"ט = ניר
- א' רודריג-שורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, הוצ' רכס תשנ"ב = סוקולוף-שורצולד
- גביע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח = צרפתי
- L. Köhler und W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*³, Leiden 1983—1967 = קב"ל³
- מ"צ קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, רמת-גן תשנ"א-תשנ"ה (2 כרכים) = קדרי
- י' קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", תרביץ כט (תשי"ז), עמ' 192-205; תרביץ כב (תשי"א), עמ' 53-63; שם 185-192; תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 36-60. = קוטשר
- י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה = קוטשר, מלים
- ח' רוזן, עברית טובה², ירושלים תשכ"ג = רוזן
- שורצולד, ראה סוקולוף. = שורצולד
- A. Sperber, *The Bible in Aramaic, Vols. 1—4*, Leiden 1968—1959 = שפרבר